

SPOREN VAN DE LUFTWAFFE IN HET RAADHUIS

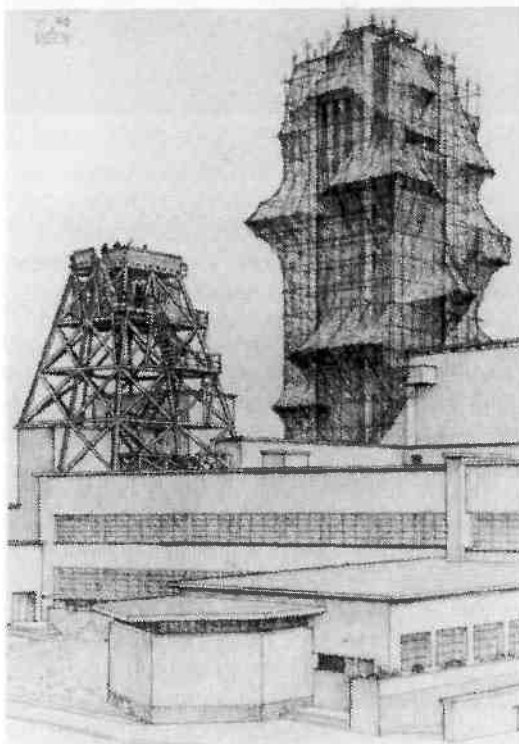
door H.A.R. Hovenkamp

In oktober 1992 werd tijdens de voorbereidingen voor de restauratie van het Hilversumse raadhuis een opmerkelijke vondst gedaan. In een ventilatieschacht schuin boven de raadzaal vond men een hoeveelheid afval dat in de tweede wereldoorlog door Duitse militairen werd achtergelaten. Gedurende de oorlogsjaren diende het raadhuis enige tijd als Duits militair hoofdkwartier. Over deze periode in de bewoningsgeschiedenis van het raadhuis is weinig bekend. Het afval dat bestaat uit oude kranten, granaten en miniatuurvliegtuigjes, is een van de weinige tastbare overblijfselen van deze periode in de geschiedenis van het raadhuis. Maar wat vertellen deze voorwerpen ons over de toenmalige bewoners?

Vordering

Het raadhuis van Hilversum werd op 1 april 1942 door de Duitse weermacht gevorderd. Hier moest het hoofdkwartier komen van de *Wehrmachtsbefehlshaber in den Niederlanden*, *General der Flieger* F.C. Christiansen. Het hoofdkwartier was tot dan toe in Den Haag gevestigd. De aanhoudende geallieerde luchtaanvallen langs de kust dwongen de opperbevelhebber echter meer landinwaarts onderdak te zoeken. De vordering omvatte het gehele raadhuiscomplex met *die gesamte Inneneinrichtung, insbesondere Mobilair, Telefone, Wandschmuck, Lampen und Teppiche*. Alleen de inhoud van de bureaus en kasten en kantormateriaal als schrijfmachines ontkwamen aan de inbeslagname.

Het gemeentebestuur kreeg opdracht het raadhuis uiterlijk op 7 april 1942 om 12 uur 's middags ontruimd te hebben.¹ De betrokken gemeentediensten moesten halsoverkop elders huisvesting zoeken. De meeste secretariaefdelingen vonden onderdak in de gebouwen van de Rooms-katholieke Werkliedenvereniging aan de Annastraat, hoek Achterom. Het gemeentelijk belasting- en ontvangkantoor verhuisde naar de

Afb. 1. M.C. Escher tekende in 1943 het deels gecamoufleerde raadhuis. Links op het dak is duidelijk de uitkijkpost boven de trouwzaal zichtbaar (coll. Goois Museum).

St. Aloysiussschool aan het Achterom en de dienst Publieke Werken naar Spoorstraat 1. De distributiedienst kwam in het gebouw 'De Vereeniging' van de vrijmetselaarsloge aan de Oude Enghweg 19 terecht. De zogenaamde 'Veilingzaal' in Grand Hotel Gooiland werd voor het voltrekken van huwelijken aangewezen als 'het huis der gemeente'.²

Om het raadhuis tegen luchtaanvallen te beschermen wilden de Duitsers het gebouw camoufleren door het geheel groen te laten schilderen. Mede dankzij de inspanningen van de

Afb. 2. Foto van al het materiaal dat in de schacht werd gevonden (foto: Ton Kastermans Fotografie).

gebouwenbeheerder en van de toenmalige burgemeester Von Bönninghausen zagen de Duitsers hier uiteindelijk vanaf.³ Ze volstonden met een camouflage van de raadhuisstoren door rondom een ijzeren stellage te plaatsen die werd bespannen met groene netten. Ter verdediging van het nieuwe hoofdkwartier stelde men luchtafweergeschut op het dak op. Christiansen verliet het raadhuis weer in het begin van 1943 en verhuisde met zijn staf naar Bussum. In de maand juli van hetzelfde jaar vertrok hij daarvandaan weer naar Zeist. Na zijn vertrek bleef in het raadhuis het *Heeresgruppen-Kommando* gevestigd. Dit verhuisde in augustus 1944 naar het Rudelsheimcomplex.⁴ Met ingang van 2 december 1944 werd de vordering opgeheven.⁵ Vanaf 13 december was het raadhuis weer officieel in gebruik bij de gemeente.⁶

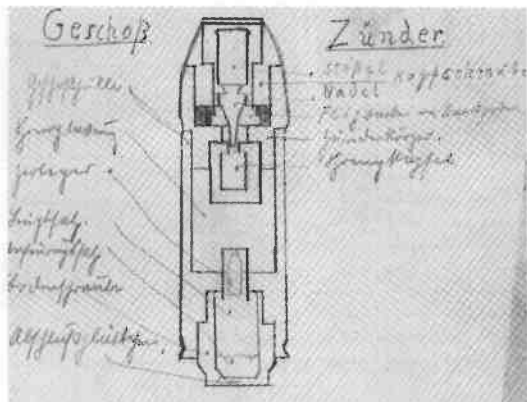
Dagelijkse dingen

Het materiaal dat in de ventilatieschacht werd gevonden, kan grofweg in twee categorieën worden verdeeld. De eerste categorie bestaat uit materiaal dat herinnert aan het dagelijkse leven van de Duitse soldaten, de tweede categorie betreft zaken die met de oorlogsvoering te maken hebben.

Een groot deel van het dagelijkse gebruiksmateriaal bestaat uit allerlei lectuur. In totaal werden exemplaren gevonden van 21 verschillende

kranten en tijdschriften. Alle bladen waren Duits-talig en dateren uit de periode van 14 oktober 1942 tot en met 12 juni 1944. Ze lijken soms met stapeltjes tegelijk in de schacht te zijn gegoooid. Ook werden enkele goedkope romannetjes gevonden waarmee de soldaten momenten van verveling zullen hebben verdreven. Daarnaast werden er voorwerpen aangetroffen die nu bijna museale waarde zouden hebben. Zo vond men lege verpakkingen voor sigaretten, scheermesjes en scheerzeep. Lege blikjes herinneren aan de rantsoenen voor de soldaten. Een restje zwarte schoensmeer werd ooit gebruikt voor de zwarte soldatenlaarzen. Ook lege wijn- en bierflessen vormen stille getuigen van de Duitse bewoning evenals een lege fles limonadesiroop en enkele wasbriefjes. Opmerkelijk is een reclamefolder voor een Duits merk radioactieve tandpasta; voor gegarandeerd hagelwitte tanden!

Het afval bevat verder documenten die direct betrekking hebben op de oorlogvoering zelf zoals aanwijzingen voor de bediening van Flakartillerie. Hieronder bevinden zich *Dienstanweisungen für die Waffenwarte der Batterien mit Flak-Scheinwerfer 60 cm; Die 2 cm Flak 30, Beschreibung und Wirkungsweise; Errechnung des Schussbereiches für leichte Flak*. Ook bevat het afval een schets van de doorsnede van een brisantgranaat. Een deel van deze documenten is afkomstig van de opleiding voor bemanningen

Afb. 3. Schets van de doorsnede van een brisantgranaat, c. 1943. (coll. Goois Museum)

van luchtafweergeschut de *Luftgau-Flakartillerieschule Belgien-Nordfrankreich*.

Van meer riskante aard waren vier granaten die in de schacht werden gevonden. Het ging om twee brisant-panzergranaten en twee gewone brisantgranaten, alle met een kaliber van 3,7 cm en geschikt voor Flakartillerie. De Explosieven Opruimings Dienst vermoedde dat het ging om blindgangers. Vanwege mogelijk ontplofingsgevaar zijn deze granaten daags na de vondst vernietigd. Toch waren er ook aanwijzingen dat het hier eigenlijk om onbruikbaar materiaal ging. Op twee exemplaren waren onder een dikke laag roest sporen van blauwe en rode verf zichtbaar. Bovendien stonden op deze exemplaren de wit geschilderde letters 'Ub', wellicht de afkorting van *Übung*, ofwel: oefening. Dit kan betekenen dat het hier niet om blindgangers ging, maar om instructie-materiaal dat voor dat doel onschadelijk was gemaakt.

Speelgoedluchtvloot?

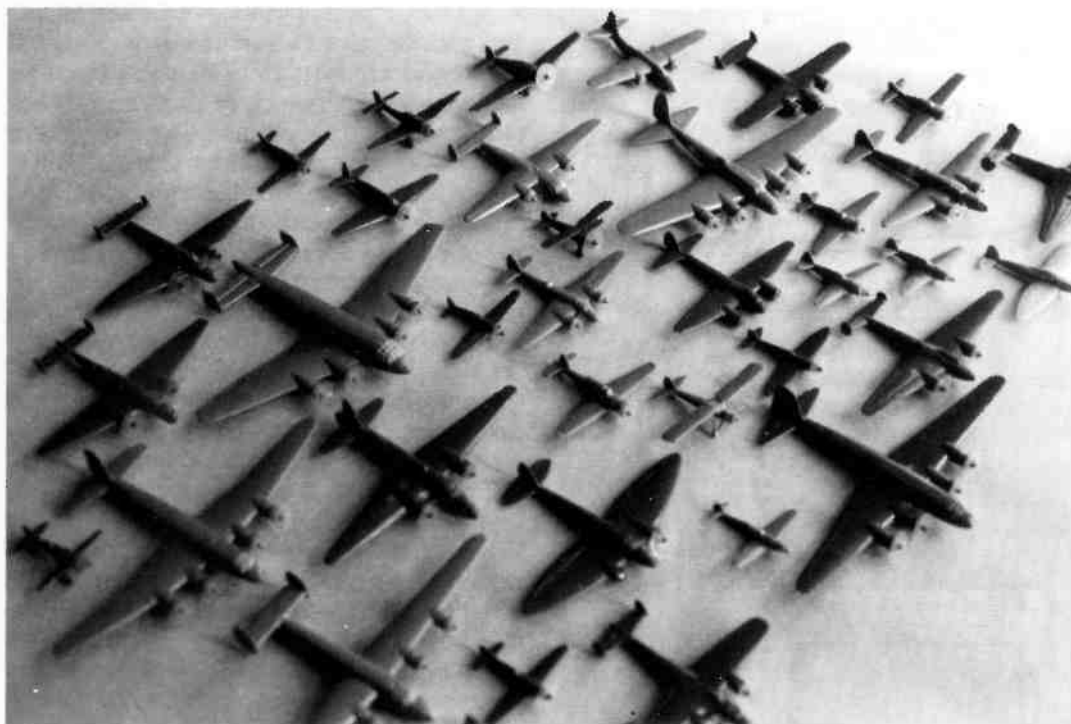
Het meest bijzondere materiaal dat bij deze vondst werd aangetroffen zijn vierenveertig vliegtuigmodellen van verschillend type. De vliegtuigjes zijn van het Duitse merk Wiking. Vanaf het begin van 1944 waren deze modellen beperkt verkrijgbaar in Nederlandse winkels. Ze werden geïmporteerd door de firma Hausemann & Hötte N.V. te Amsterdam. De aanvoer van de vliegtuigjes was onregelmatig zoals blijkt uit een advertentie van Hausemann & Hötte voor *Viking scale models* waarin wordt vermeld dat

enkele modellen weer in beperkte mate verkrijgbaar waren⁷. Het is niet bekend waarom Wiking deze modelvliegtuigjes produceerde. Wellicht werd het oorspronkelijk als speelgoed verkocht. Ook is het mogelijk dat dit produkt voortkwam uit de Duitse oorlogsindustrie om bijvoorbeeld gebruikt te worden bij vliegtuigherkenning door het leger en dat het pas later in de handel kwam. Van officieel gebruik door de Duitse troepen is echter niets bekend.

Er zijn geen militaire herkenningstekens aangebracht waaruit de nationaliteit van de vliegtuigjes afgeleid zou kunnen worden. Wel staan op de onderkant van de vliegtuigjes afkortingen die aanduiden om welk type vliegtuig het gaat. Zo is de Junkers 52 herkenbaar aan de afkorting 'Ju 52' en de Franse Loire et Olivier LeO 45-01 aan de afkorting 'F-Leo'. In een aantal gevallen is volstaan met de aanduiding van de nationaliteit en een volgnummer. Sommige vliegtuigjes hebben helemaal geen aanduidingen maar het gaat in ieder geval om miniatuuruitvoeringen van Duitse, Franse, Britse en Amerikaanse vliegtuigen.

De modellen hebben ten opzichte van de werkelijke formaten een schaal van 1:200 en zijn bijna alle uit één stuk gegoten. De uitvoering is zo gedetailleerd uitgevoerd dat de verschillende vliegtypen gemakkelijk te herkennen zijn. In een enkel geval, zoals bij de dubbeldekker Heinkel HE 51, heeft men het model in verschillende onderdelen moeten vervaardigen. Behoudens de vliegtuigtypen die in werkelijkheid hun landingsgestel niet konden intrekken zijn alle modellen zonder (=met ingetrokken) landingsgestel uitgevoerd.

De vliegtuigjes zijn vervaardigd van kunstharz of plastic. Hoewel het niet algemeen bekend is, werd plastic al ruim voor de tweede wereldoorlog vervaardigd. De term 'plastic' raakte echter pas na deze periode ingeburgerd. (Met plastic wordt overigens niet één enkele kunststof bedoeld maar het is de aanduiding voor een hele groep synthetische macromoleculaire stoffen.) De vliegtuigjes zijn verschillend van kleur. De meeste zijn gegoten uit een donkergrijze kunststof, maar een aantal is lichter van kleur tot lichtgrijs toe. Het plastic is hard en breekt vrij gemakkelijk. Aan de voorkant van de motoren zijn ronde doorzichtige schijfjes gemonteerd om draaien-

Afb. 4. De modelvliegtuigjes (foto: Jan Lamme)

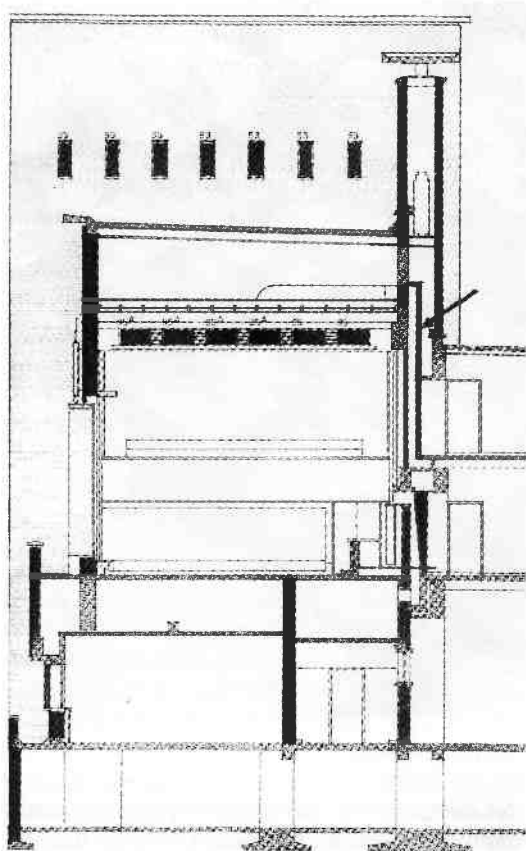
de propellers te suggereren. Deze schijfjes zijn vervaardigd uit mica of kunststof. Dit laatste is het meest waarschijnlijk omdat het hier gaat om hard maar buigzaam materiaal zonder enige geïmpregnering. De ruiten van de modellen zijn met lichtblauwe verf aangegeven.

Oorlogstuig?

Zoals gezegd is niet bekend dat dergelijke vliegtuigmodellen voor de training van Duitse militairen werden gebruikt. Toch geeft de aanwezigheid van een dergelijke collectie modellen van geallieerde vliegtuigen in het hoofdkwartier van een Duitse opperbevelhebber te denken. In het afval bevindt zich immers allerlei materiaal dat te maken heeft met luchtdoelgeschut. De eerder genoemde bedieningsvoorschriften voor de luchtafweer en de (oefen-)granaten zijn daar voorbeelden van. Uit de adressering op de gevonden kranten- en tijdschriftenwikkels is af te leiden dat het gevonden materiaal afkomstig is van Luftwaffe-militairen. De luchtverdediging, dus ook de Flakartillerie, viel bij de Duitsers on-

der de Luftwaffe. De collectie vliegtuigjes zou dan ook in verband gebracht kunnen worden met Flakartillerie. Het is mogelijk dat een bij het Luchtafweergeschut Flakartillerie dienende Duitse militair op eigen initiatief een dergelijke verzameling heeft aangelegd.

Het is niet zonder meer vast te stellen of de vliegtuigjes tijdens de bezetting van het raadhuis dienst hebben gedaan als lesmateriaal. Ook is moeilijk aan te geven wanneer de modellen zijn gemaakt. Zo is het merkwaardig dat zich in de verzameling ook vliegtuigjes van Franse nationaliteit bevinden. De Franse luchtmacht was in 1940 nagenoeg uitgeschakeld en oefeningen in het herkennen van Franse vliegtuigen lijken op dat moment minder relevant. Anderzijds was de Amerikaanse deelname pas na de aanval op Pearl Harbor van 7 december 1941 een feit en zou een deel van de collectie van na die datum gedateerd kunnen worden. Vliegtuigtypen van Poolse, Russische, Italiaanse en andere verder verwijderde nationaliteiten ontbreken geheel. Dit kan verklaard worden uit het gegeven dat

Afb. 5. Doorsnede van het gedeelte van het raadhuis met de ventilatieschacht waarin het materiaal is gevonden. (Van Hoogevest Architecten B.V.)

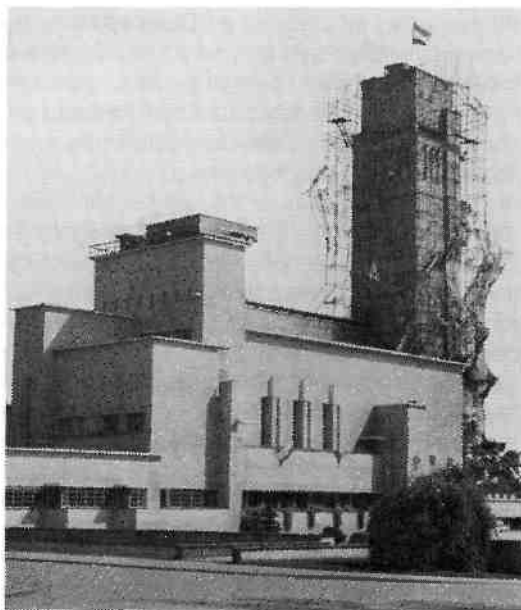
men deze vliegtuigen niet in deze contreien verwachtte aan te treffen en dus niet nodig zou hebben bij de instructie voor vliegtuigherkenning.

Voorzover het gevonden materiaal in verband gebracht kan worden met luchtdoelgeschut is dit allemaal geschikt om instructie te geven voor de bediening van het geschut en voor vliegtuigherkenning. Men mag aannemen dat het hiervoor ook daadwerkelijk is gebruikt en dat er op het raadhuis een lokaaltje was waar Flakartilleristen een cursus konden volgen. Het gaat echter te ver om te spreken van een speciale school. Gezien de rest van het gevonden materiaal zal dit leslokaaltje tevens hebben gefungeerd als wachtruimte voor de dienstdoende artilleristen van het luchtdoelgeschut op het dak van het raadhuis.

Vindplaats

De vondst van het Duitse afval in de ventilatieschacht onthult niet alleen iets over de toenmalige bewoners maar ook over de bewoning. Uit de plaats waarvandaan het afval in de schacht is geworpen kan men iets afleiden over het gebruik van de ruimten in het raadhuis.

De betreffende schacht is toegankelijk via de zolder boven de raadzaal en via een speciale doorgang in het trappenhuis naast de voormalige ruimte voor het tekeningenarchief van de dienst Publieke Werken. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat het afval vanuit een redelijk toegankelijk en veel gebruikt vertrek in de schacht is gestort. De zolder leent zich slecht voor ander gebruik dan opslag en valt daarom af. Dat de genoemde doorgang in het trappenhuis gebruikt werd voor de afvoer van het afval lijkt waarschijnlijker.⁸ Naast deze doorgang is een toegang naar het dak waar luchtdoelgeschut stond opgesteld. Om precies te zijn: er stond een geschuttoren boven op dit trappenhuis. Deze toren zal weinig comfort geboden hebben aan de bemanning. Er zal zich daarom in de directe nabijheid een wachtlokaal bevon-

Afb. 6. Het raadhuis op de dag van de bevrijding. Links op het dak achter de houten balustrade stond het luchtdoelgeschut opgesteld (coll. Streekarchief)

den hebben. De voormalige ruimte voor het tekeningenarchief leent zich daar uitstekend voor. Deze kamer ligt zo'n beetje naast de toegang tot het dak en naast de doorgang naar de schacht waar het afval werd gevonden. Dit maakt het aannemelijk dat het tekeningenarchief door de bezetter gebruikt werd als wachtlokaal annex lesruimte voor de Luftwaffe.

Het gevonden materiaal roept dus nog wat vragen op. Vooral de reden van de aanwezigheid van de bijzondere collectie vliegtuigjes blijft voorlopig een mysterie. Toch heeft de vondst meer aanwijzingen gegeven over deze bezettingsperiode. Hoewel historisch gezien geen echt nieuwe feiten aan het licht zijn gekomen, is ook dit deel van de geschiedenis van het raadhuis weer iets tastbaarder geworden. Voor het Goois Museum betekent de vondst een uitbreiding van het materiaal uit de tweede wereldoorlog met daaronder een unieke collectie modelvliegtuigjes.

Bij het Streekarchief voor Gooi en Vechtstreek is een vitrine ingericht met informatie over het raadhuis tijdens de oorlog. Daarin staan ook de vliegtuigjes opgesteld. Adres: Oude Enghweg 23.

Henk Hovenkamp werd in 1959 geboren te Gorinchem. Hij studeerde geschiedenis te Utrecht, en vervolgde dit met de opleiding aan de Rijksarchiefschool. Hij is werkzaam als adjunct-archivaris bij het Streekarchief voor het Gooi en de Vechtstreek te Hilversum.

Noten

- 1 Secretarie-archief Hilversum, 1940-1959; dossier-2.07.354 nr. 4668.
- 2 Streekarchief voor het Gooi en de Vechtstreek (SAGV), *Gooi- en Eemlander* 11 april 1942.
- 3 Zie noot 1.
- 4 Jongh, Th.J. de; *Van Rudelsheimstichting tot Van Helsingkazerne* ('s-Gravenhage, 1991).
- 5 SAGV. *Verslag van het gemeentebestuur Hilversum over de jaren 1939-1949*.
- 6 SAGV. *Gooi- en Eemlander* 14 dec. 1944.
- 7 Zie: Groeneveld, B., 'Wiking modellen, een bijzondere vondst in het Raadhuis van Hilversum', in: *Modelbouw in Plastic*, jrg. 23 (1994) nr. 3.
- 8 Door een onderduiker, de heer Baas, die op de zolder boven de raadzaal verbleef is overigens bevestigd dat de Duitsers via deze toegang afval in de betreffende schacht gooiden.

VOORHOEVE & DIETRICH
BOEKVERKOPERS ROZENBEEK HILVERSUM

Voor "letterlijk" al uw boeken

Gespecialiseerd in reisgidsen, informatica en studieboeken

SCHOUTENSTRAAT 12 -14 HILVERSUM
telefoon 035 - 6217282 fax 035 - 6245133